

29. ЦДІАК України – Ф.51. – Оп. 3. – Спр.19324
30. ЦДІАК України – Ф.51. – Оп. 3. – Спр.19350. – 844 арк.
31. ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.8389 – 149 арк.
32. ЦДІАК України – Ф.80. – Оп. 1. – Спр. 25. – 26 арк.
33. ЦДІАК України Ф.763. – Оп. 1. – Спр.534. – 46 арк.
34. ЦДІАК України – Ф.54. – Оп. 2. – Спр.541. – 44 арк.

Аннотація

Исследуется персональный состав и особенности неслужебной старшины Миргородского полка XVII – первой трети XVIII ст. Анализируется структура значейшего состава полка.

Ключевые слова: неслужебная старшина, полк, Миргород.

Annotation

The article describes the personal squad list and features of non-governmental officers of Myrgorod regiment in XVII – the first part of XVIII centuries. It gives analysis of structure of considerable company of regiment.

Key words: non-governmental officers, regiment, Myrgorod.

**Наталія Побірченко
(Умань)**

ПОВЕРНЕННЯ МИКОЛИ АРКАСА

В статті акцентується увага на науковій та громадській діяльності Миколи Аркаса, зокрема історії написання та видання його праці «Історія України-Русі».

Ключові слова: «Катерина», «Історія України-Русі», «Просвіта», рецензія.

Взимку 1899 р. московська публіка захоплена аплодувала новій опері «из жизни Малороссии». Досить сірий, не надто цікавий видався сезон і раптом – такий сюрприз від української трупи – прем'єра опери «Катерина». Незвичайний сюжет, дивовижне багатство мелодій, яскрава сценографія. Вибагливі столичні театрали, що знали на світовій музичній класиці, сповна оцінили «Катерину» вже під час прем'єрного показу. Хоча нічого їм не говорило ім'я автора нової опери – Микола Аркас. Насолоджуючись чудовою музикою, поблажливо-прихильно оцінюючи творіння незнайомого автора, московські естети на рубежі століть навряд чи задумувались, що їм випало стати свідками знакової події в українській національній культурі: зі сцени прозвучала перша опера за сюжетом однойменної поеми Тараса Шевченка.

Музикознавці ставлять і сьогодні цей твір в один ряд із «Запорожцем за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Тарасом Бульбою» М. Лисенка, що започаткували українську національну оперу і ввійшли до її золотого фонду. Опера «Катерина» і сьогодні залишається в репертуарах театрів. Друге століття залишається на афішах ім'я її автора – Миколи Аркаса. Іноді, зокрема до 100-літнього ювілею «Катерини», публікували портрет Аркаса: мужнє обличчя, форма морського офіцера у високих чинах, блиск нагород на грудях. Навіть відомий з театральних афіш Аркас багато в чому залишається загадковою постаттю для широкого загалу. Тим часом морський офіцер з Николаєва, його превосходительство Аркас не тільки створив першу шевченківську оперу, але й написав перший підручник з історії українською мовою. Але ім'я Аркаса-історика належить до

категорії «імен, захованих в архіви». Його «Історія України-Русі» повернулася на книжкові полиці, в бібліотеки і вузи тільки через вісім десятиліть після першодруку. Це багата спадщина для нащадків, джерело, з якого черпати і черпати.

Родина Аркасів належить до когорти інтелігентів-просвітителів, внесок її до справи просвітництва, духовного розвою народу незаслужено призабутий. Хоча і сьогодні у Севастополі працює знаменита Морська офіцерська бібліотека, заснована Аркасами в середині XIX ст.

За походженням родина має грецьке коріння: родоначальником української лінії Аркасів був Андреас Аркас, що залишив рідну Еладу наприкінці XVIII ст. і прибув на північний берег Чорного моря. Тоді на місці ліквідованої Катериною II у 1775 р. Нової Січі важливі для держави стратегічні точки в гирлі Дніпра і Південного Бугу почали заселяти і розбудовувати. Тут і було засноване молоде місто Миколаїв, що стало новою батьківщиною для Андреаса – Андрія Аркаса. Як стверджує дослідник А.П. Коваль, місто найменували у пам'ять і для уславлення штурму російськими військами турецької фортеці Очаків, який відбувся 19 грудня 1788 р., в день святого Миколая Чудотворця, покровителя моряків. «Проте офіційне заснування датують 5 серпня 1790 р., коли спустили на воду перший фрегат «Святой Николай», збудований на Миколаївській верфі» [1, с. 219].

Енергійний грек добре вписався в бурхливу атмосферу молодого портового міста. Він посів посаду викладача історії та античних мов у щойно заснованому штурманському училищі і був здібним, авторитетним педагогом. Сім'я Аркасів вкоренилася в Причорномор'ї: обидва її сини – Захар і Микола – стали моряками і досягли всіх можливих висот в офіцерській кар'єрі. Захар дослужився до генерал-лейтенанта, Микола (батько майбутнього композитора) здобув звання адмірала, командувача Чорноморського флоту, був військовим губернатором Миколаєва. При всіх кар'єрних успіхах ці люди були не примітивними служаками, а високоосвіченими інтелігентами. Вийшовши у відставку, брати Аркаси займалися археологічними пошуками древньої Ольвії. В часи свого губернаторства Микола Андрійович дбав про школи грамоти у Миколаєві, здобув звання почесного громадянина цього міста.

В такій атмосфері виростав юний Микола Аркас, син адмірала. Пробудження національної свідомості, «українські настрої» у юного Аркаса – від матері Софії Петрівни, уродженої Богданович.

Рання юність, гімназійні роки майбутнього автора «Історії України-Русі» припадають на час бурхливих реформ і короткої політичної відлиги в жорсткій імперській Росії. Закінчив гімназію в Одесі у 1870 р.. Тут доля послала йому великого учителя музики П. Ніщинського (видатного українського композитора, автора всесвітньо відомого хоралу «Закувала та сива зозуля»). Саме від Ніщинського у Аркаса майстерність і гармонія у побудові опери, знання українського музичного фольклору.

В стінах Новоросійського університету (вчився молодий Аркас на природничому відділенні фізико-математичного факультету) його викладачами були вчені, яких сьогодні весь світ називає корифеями: І.І. Мечников, І.М. Сеченов, О.О. Ковалевський. Крім студентського середовища в Одесі, місті русифікованому, навіть з космополітичною атмосферою, де ритми життя і настрої формувались у значній мірі під «міжнародним впливом» великого морського порту, де у 70 – 80 роки XIX ст. активно діяла українська Громада, гуртки свідомої інтелігенції. До цих кіл належав і молодий Аркас. Приміром, започатковане у студентські роки знайомство з відомим громадівцем М.Ф. Комаровим

переросло у дружбу на все життя. До ключових у долі Аркаса зустрічей треба віднести і його тогочасне знайомство з М.Л. Кропивницьким – актором, драматургом, «батьком українського театру». Труппа Кропивницького на той час грала в «Одеському новому театрі». Разом з новими друзями пробував свої сили в акторській грі і Микола Аркас. Саме до цього часу дослідники відносять задум Аркаса про написання опери на теми творів Шевченка. В студентські роки він поступово накопичував фольклорний матеріал, записуючи пісні, спілкуючись з кобзарями, бандуристами. До речі, мистецтвом народних музик Аркас цікавився все життя. Вже працюючи в Миколаєві, він збирав їх з усієї України і навіть давав прихисток у своєму домі.

З таким духовним набутком і з дипломом Новоросійського університету в 1875 р. Аркас повертається до рідного Миколаєва. І пішов родинним маршрутом – почав служити у морському відомстві. Був він освіченим, добросовісним працівником, починаючи з посади ад'ютанта командувача Чорноморського флоту, пізніше – мировим суддею, мав високу посаду в губернському управлінні, чин статського радника цивільного генерала. Але це була робота обов'язку, честі. Діло для душі завжди чекало М. Аркаса поза високими стінами офіційних кабінетів: творчість, просвітницька діяльність. Знявши мундир, Микола Аркас майже кожного вечора сідає до рояля – народжується опера «Катерина». Треба додати, що до пам'яті Шевченка Аркас ставився побожно. Тим більше терпло на душі, коли брався за кобзаревий сюжет. «Осмілюсь і я свого додати, щоб пісня його широко лилась між нашим людом і щоб бачили вони те, що тяжко і болісно накопало на його серці і вилилось у стиху могутнім», – писав Аркас у листі до Панаса Саксаганського. Пізніше у згадках сучасників перші роки самотійності на різних посадах у Миколаєві, коли писались музика і лібретто «Катерини», у Аркаса були дуже щасливими: саме атмосферою творчості і натхненої праці. Легко і радісно писалась «Катерина», але непростим був її шлях до глядача. Кілька років оперу тримали під сукном у цензурних кабінетах. Вперше сцени з «Катерини» прозвучали в аматорському виконанні у Миколаївському відділенні Російського музичного товариства в 1897 р.. Тоді нарешті була надрукована партитура опери. Однак, по-справжньому донести до глядача твір зміг через два роки Марко Кропивницький зі своєю трупкою на московській сцені. Прем'єрний показ перетворився на тріумф. Чудові відгуки преси – московські газетярі називали таємничого автора нової опери адміралом (втім, вони не надто помилялися, Аркас мав ранг статського радника – цивільного генерала). «Катерина» мала великий успіх. «Шкодує, голубе, що не приїхав...» [2, с. 6], – писав Кропивницький з Москви до Аркаса. Взимку 1900 р. «Катерину» показали в Одесі, навесні труппа Кропивницького спеціально завернула до Миколаєва і Аркас вперше побачив свою оперу на сцені.

Задумів у окриленого успіхом автора було багато: зокрема, покласти на музику поему Т.Г. Шевченка «Наймичка», а також повість М.В. Гоголя «Вій». Однак, мрії залишилися мріями. Микола Миколайович переніс тяжкий інсульт з паралічем правої руки. Відтепер скалічена правиця не давала змоги грати на фортепіано. Так і судилося Аркасу залишитися автором єдиної опери. Така втрата дуже мучила його. В листі до М.В. Лисенка у 1903 р. Аркас шкодує, що «боліть моя така дужа, і навіки одібрала у мене можливість працювати на будь-якому мені музикальному напрямку» [3, с. 6].

Взагалі життя і долю Миколи Аркаса при всіх її сприятливих фактах (походження з шанованої високопоставленої багатой сім'ї, дарування, хист у багатьох галузях, слава і шана, коло чудових друзів) важко назвати благополучними і щасливими. Звісно, коли б

обмежився самою службою та кар'єрою, досяг би службових висот. Але Аркас був митцем, воїном не в армійських лавах, а на полі просвітництва. Покликання Аркаса – не руйнація, а творення. До слова, в студентські роки Аркаса в Новоросійському університеті на правничому факультеті навчався Андрій Желябов, відомий революціонер, були досить поширеними марксистські настрої, таємні гуртки, в основному терористичного спрямування. Однак, жодних дотичних точок пересікання між двома видатними (по-своєму, звичайно) особистостями, що були сучасниками і навчалися під одним дахом, в одному середовищі, не знайдено. Тому що були це люди-полюси: руйнація в анархіста і творення – у митця, просвітителя.

Становище високопоставленого службовця, державного чиновника ускладнювало життя Аркаса: керівництво скоса дивилося на «українофільську діяльність» Миколи Миколайовича, на його спілкування з «мужицтвом» у селах Богданівна, Христофорівка, з кобзарями, навіть на вишивані сорочки. Збереглося багато знімків Аркаса не тільки в мундирі, а й у вишиванках. Але сама належність до такої шанованої сім'ї його захищала: не могли всерйоз придертися урядники і шпики до сина адмірала Аркаса. Такий стан речей Микола Миколайович старався завжди використати на користь справи, особливо при організації товариства «Просвіта» у Миколаєві.

Сам Аркас признавався в листах, що черпає силу в сім'ї. Не тільки в авторитеті батька-адмірала – у власному домі. Дружиною його була Ольга Шишкіна, донька морського офіцера. Знімок кінця XIX ст. зберіг щасливий вираз на обличчях: молоде подружжя Аркасів і трійко діточок, Оксана, Петрик і Миколка. Ольга Іванівна сповна поділяла думки і прагнення чоловіка, була йому щирим другом. Свідченням тому – власноручний напис Аркаса на першому клавірі опери «Катерина»: «Присвята любій, незабутній жінці моїй Олесі».

Джерело сил знайшов Аркас в сім'ї і після того, як хвороба позбавила його занять музикою. У Миколи Миколайовича визріла ідея підготувати книгу нарисів з історії України. І мало це бути видання доступне для найширшого кола читачів, а не тільки для поважної академічної публіки. Писати цю книгу він почав для улюбленого внука Миколки як підручник і віддрукувати збирався два-три примірники. Але коли зібрався величезний матеріал, цікаві ілюстрації, ідея книги для внука переросла саму себе. Написав Аркас книгу для українців – від інтелігента з університетською освітою до сільських школярів з початковими знаннями про рідний край. Іншими словами, мета автора книги була дуже скромна, він не претендував на лаври академіка і ніколи не називав свою книгу поважним виданням. Але підходив до роботи з усією серйозністю, опрацьовував сотні джерел, не обминав увагою легенди, перекази, давав роз'яснення топонімів в історичних місцевостях. Такий принцип роботи, простота викладу, чудова мова зробили книжку з перших же днів появи у книгарнях дуже популярною. Хоча далась вона Аркасу нелегко не так у написанні, як у видавничих клопотах. Пошуки коштів на видання не увінчались успіхом, зрештою автор зважився вкласти у видання власні гроші. Дуже нелегко було викроїти з родинного бюджету, і без того підірваного довгою хворобою Миколи Миколайовича, таку велику суму. Видати свою працю Аркас вирішив у Петербурзі головним чином тому, що хотів доручити редагування В.М. Доманицькому. Незважаючи на молодість, він здобув серед літературних кіл високий авторитет як редактор-упорядник двох видань «Кобзаря». Доманицький виконав величезну роботу, зібравши Шевченкові автографи з архівів Рум'янцевської бібліотеки в Москві, з редакції журналу «Киевская старина», з музею

Тарновського у Чернігові, впорядкував хронологію, коментарі. Завдяки йому ми маємо сьогодні справжній «Кобзар».

Однак, у В.М. Доманицького були погані стосунки з царською охранкою за участь в «українофільських гуртках». В 90-х роках він дивом уникнув арешту в рідному селі Колодисте на Київщині і виїхав до Петербурга. Для Аркаса, на якого шпики охранки і без того дивилися скося, приміром, за «маніфестацію» в залі театру, коли йшла опера «Катерина», ризиковано було звертатися зі своєю книгою до Доманицького. І от, у 1908 р. перша «Історія України-Руси» рідною мовою побачила світ. Слід зауважити, що поява її стала можливою тільки через поступки імперської влади внаслідок революції 1905 р. За рік-другий нічого було і мріяти про подібну книгу. Семитисячний тираж розійшовся за кілька місяців – блискавично, як за мірками того часу. Автора захопила хвиля листів – схвильованих і вдячних. Не забуваймо, Аркас не був першопрохідцем у цій галузі. Були книги В. Антоновича, М. Костомарова, М. Грушевського – солідне п'ятитомне видання. У М. Аркаса була порівняно з корифеями невелика за розміром книга, ілюстроване видання для масового читання, яке він сам ніколи не ставив поряд з монографіями професорів. Але популярність нової книги перевершила всі прогнози. «Візьміть Грушевського – велику в п'яти томах – до неї бояться підходити. «Очерк истории украинского народа» мав зіграти деяку роль, коли ж написано важко і це одбирає охоту до читання, – писав до Аркаса бібліотекар одеської «Просвіти» А. Ніковський, – її продано всього п'ять примірників! З історією «фименкової» – ще гірше. Отак пильно переглянувши Вашу книгу і зауваживши, що написано її мовою українською, я привітав її як з'явище великої ваги – це учебник для будущих гімназій, це підручник для учителів майбутньої нижчої школи, а зараз це книга, якої не доставало, яка дуже потрібна. Вона будитиме свідомість у людей, і відмінювати вже свідомих інтелігентів і робітників» [4, с. 14].

Серед читацького загалу резонанс від «Історії» Аркаса порівнювали навіть з Кобзарем. Порівняння це йшло від такого авторитету, як відомий діяч національно-просвітницького руху, на той час редактор газети «Рада» Є. Чикаленко. «Треба віддати Вам справедливість, Ви зробили своєю «Історією» багато, так багато, що й сподіватися того не можна було. Я без перебільшення скажу, що Ваша книжечка після «Кобзаря» єсть найкорисніша. Вона розходитьсь добре, читається з великим інтересом, будить любов до свого краю, до його минулого і пробуджує надії на будуще» [5, с. 21]. Дуже прихильно відгукнувся про працю М. Аркаса Б. Грінченко, радив братися за друге видання.

«Просвіти» з різних кінців України, політичні засланці з півночі закидали листами автора з проханням надіслати книжку. Звісно, безплатно, у подарунок, тому що звідки гроші у таких категорій читачів. Допомогти їм Аркас не міг при всьому бажанні. Останні роки життя Микола Миколайович вже був у відставці, тож високої платні не було, а родинні статки поступово танули у постійних затратах на потреби «Просвіти», на благодійні внески. У селі Христофорівка, де були залишки родинних маєтків, Аркас замість отримувати прибутки, побудував школу з українською мовою викладання і утримував її до останнього дня життя. Щоб видати свою «Історію України-Русі», фактично розорений М.М. Аркас мусив позичити десять тисяч карбованців під великі проценти. Матеріальні нестатки в останні роки переслідували родину постійно. Досить сказати, що навіть на поховання Миколи Миколайовича в родинному склепі Аркасів у Миколаєві вдова мусила продати рештки родинних маєтностей. Але то все буде згодом, а перші місяці після появи книжки душа автора грілася у променях заслуженої слави.

Критики-сучасники, розшифровуючи загадку успіху видання, одностайно сходились на тому, що перша скрипка його – рідна мова. Друга – простота викладу, уміння розповісти про складне просто і доступно, не вдаючись до спрощення, примітивізації фактів і явищ зі складної, повної трагізму вітчизняної історії. З погляду сьогодення великим плюсом можна назвати і те, що автору вдалося зберегти нейтральність позиції, не вдаватися до таких любих серцю імперської влади підтасовок аналізу історичних подій на користь «єдиної й неділимої». Біда, якою грішать історики всіх часів. М. Аркасу допомогло те, що історія його «простонародна», тут не потрібні високі матерії, політика, досить факту з коротким поясненням суті. Приміром, не міг автор, звичайно, обминути увагою драму Кирило-Мефодіївського братства – не тому, що така вже важлива ця сторінка для історії України, хоча всіляко роздмухували його значення політичні шпики. Перш за все тому, що подія ця – поворотний момент в долі Тараса Шевченка, якого вже тоді називали українським пророком. Ось як Аркас характеризує кирило-мефодіївців: «усі спільники того товариства були українці, котрі щиро любили свій народ, свою Україну і положили спільними силами доходити до правди та добра своєму народові... Щоб не було неволі між людьми, щоб не було кріпацтва і панського права над селянином, щоб що мужик, що дворянин, що купець... – всі мали рівні права, щоб кожній вірі і народності була своя воля... Але святу їх роботу скоро було припинено...» [6, с. 375 – 377].

Чи можливо простіше і доступніше викласти непідготовленому читачеві важку сторінку? Був Микола Аркас вродженим педагогом, популяризатором, до того ж з неабияким даром письменника-публіциста.

Невелика книга у жовтій обкладинці мандрувала імперією, везли її за кордон, передусім в Австро-Угорщину (зі Львова добрим словом привітав її появу Іван Франко), жила книга вже за своїми законами, майже непідвладними автору. Аркасу ж тим часом доводилось тяжко. Микола Миколайович скаржився в листі до Б. Грінченка: «Видавши «Історію» свою, ускочив. Власних коштів не було, довелось позичити» [7]. Згодом до цієї ж теми повертається в листуванні з Лесею Українкою: «За останні роки матеріальний добробут мій так розхитавсь, що, як довелось видавати свою злочасну «Історію України», то я примушений був на дуже тяжких умовах позичити гроші у лихварів і досі виплачую цей борг, який так страшенно гнітить мене і завдає великого клопоту» [8, с. 48].

Однак, матеріальні клопоти, хоч які прикрі, не найгірше, що звалилося цілком несподівано на стомленого автора такої успішної книжки. Виплутуючись з боргів, М. Аркас жив думкою про друге видання своєї «Історії» з врахуванням помилок, неточностей, білих плям, без яких, звісно не обійшлась книга. Але підготувати нову книгу йому вже не судилося. Підходив до кінця короткий, всього 57 років, вік, відміряний долею Миколі Аркасу. Перед тим, як піти за межу, мусив хворий Аркас витримати удар, завданий рукою такого авторитета, як професор М.С. Грушевський. Авторитетний вчений спочатку наче «не помітив» появи на книжковій полиці української історії роботи М. Аркаса. Надто високо ставив він своє власне становище в царині науки, аби всерйоз сприймати «спроби дилетанта» сказати своє слово в історичній галузі, всі мали прислухатися тільки до нього, професора Грушевського. Однак, через півроку, з випадкової розмови з В.М. Доманицьким на відпочинку в карпатському селі Криворівня Михайло Сергійович дізнається, що книжка Аркаса гарно розійшлася і вже готується друге видання. Професор заявив, що готує власну ілюстровану історію. А якщо Аркас вже й малюнки для свого видання замовив, то він, Грушевський, «міг би їх перейняти».

Доманицький повідомив про цю розмову М. Аркасу і додав, що в «Літературно-науковому віснику» має бути рецензія В. Липинського на «Історію України-Русі».

Слід віддати належне Липинському, що намагався бути об'єктивним, і зробити фаховий аналіз популярної книжки, що встигла полюбитися читачам. Відзначив і вдало знайдену, легку для сприйняття форму, і те, що «автор зумів розказати історію свого народу з почуттям великої любові до нього, се почуття передається і читачеві, воно будить в нім національну свідомість і національну самоповагу» [5, с. 307]. Однак, не замовчав чесний рецензент і недоліки «Історії» М.М. Аркаса. Перш за все підкреслив, що автор не зумів вивести єдину концепцію історії України, а просто викладав факти. Відтак, читачам було важко вловити взаємозв'язок, ланцюгову закономірність подій з давніх часів до наших днів. Закидав Липинський і на, так би мовити, нерівну вагу різних розділів книжки. Якщо козацьку добу викладено детально, аргументовано, то окремі періоди подібні до коротких конспектів. Проте, якими б не були претензії Липинського до автора, рецензія в цілому написана неупереджено і справедливо.

Подібною до вибуху бомби стала інша інформація, надрукована в цьому ж числі «Літературно-наукового вісника». М.С. Грушевський, повідомивши в розмові з В. Доманицьким про рецензію В. Липинського, чомусь не знайшов за потрібне навіть згадати, що і він висловився з приводу книги М. Аркаса, залишивши за собою право останнього слова, давши своєрідну підсумкову рецензію. І ця рецензія каменя на камені не залишала від роботи М. Аркаса. В найрізкішій формі професор заявляє, що, мовляв, популярність книжки – то велике зло, оскільки «вибір добродія Аркаса несе у жадні до самопізнання маси» недостовірну інформацію, помилкові судження і неправильне трактування фактів. Поважний професор настільки різкий, що навіть не намагався надто добирати слова, заявляючи, що «Історія» Аркаса «шкодлива з наукового, просвітницького, національного погляду», «джерело безконечних баламутств», «історія без історії, без культурного, суспільного і політичного змісту» [9, с. 323].

Така безапеляційність і недобррозичливість поважного науковця наводить на думку про упередженість автора стосовно М.М. Аркаса. Однак, за твердженням сучасників все простіше. Талановитий учений, що увійшов у національну історію не тільки як дослідник, але і як перший президент незалежної України, не відзначався добрим і терплячим характером. Колег «по цеху», вчених-істориків він сприймав тільки як конкурентів, вважаючи себе єдиним авторитетом в царині історії України. І кожен самостійний виступ, тим паче появу книжки, монографії, сприймав як зазіхання на його монополію. В мемуарах Львівського наукового товариства ім. Шевченка згадується, що його голова М.С. Грушевський вмів «вивисшати себе коштом других». Своїм впливом останній перешкодив публікації «Истории украинского народа» О.Я. Єфименко на сторінках журналу «Киевская старина» у 1904 р.. Можливо, професор не вважав гідною своєї уваги скромну книжку М. Аркаса, але його явно здивував такий несподіваний успіх видання, особливо в порівнянні з академічним п'ятитомником. Ось і залишив авторитетний учений не найкраще свідчення про себе на сторінках «Вісника».

Різка публікація не пройшла повз увагу читацького загалу. За «Історію України-Русі» заступилася, зокрема, газета «Рада» у кількох публікаціях. М.С. Грушевський мусив пояснити якимось свою позицію і в одному з наступних номерів «Літературно-наукового вісника» ще раз виступив, стверджуючи, що «тої ідеології, яка була б нам бажана, того освітлення історії України, в якій ми її бачимо – в книзі Аркаса нема». Більше того, на

думку М. Грушевського «д. Аркас цілу стару Україну перебрав на московський кшталт» (Для порівняння: в радянську епоху, вже з 20-х років минулого століття книжку Аркаса засунули у спецсховища, звинувачуючи автора в «буржуазному націоналізмі»).

Миколи Миколайовича Аркаса не стало через півроку після удару, завданого зненацька Грушевським. Він боляче переживав всі несправедливі звинувачення на свою адресу і ледве чи не впав у розпач: «розумієте, що воно таке, коли чоловік згубив віру у свої сили?!, – пише він Б.Д. Грінченку. – Ні до чого не сила узятися, стоїть, як сувора пересторога: «з праці твоєї може вийти тільки велика шкода для рідного краю»... Я навіть радий, що брак грошей, тяжке становище, яке доводиться переживати,... не дають мені аніякісінької можливості заходитись коло другого видання своєї злочинної «Історії» [10, с. 36].

Аркаса підтримують друзі, дуже тепло пише до нього Грінченко, допомагаючи повірити у себе, роз'яснюючи всю несправедливість Грушевського. Книг нового видання Аркасової «Історії» чекають – про це повідомляє книготорговець В. Степаненко. «Ваша «Історія» не боїться конкуренції, – пише до Аркаса Є. Чикаленко. – Всі в один голос кажуть, що Грушевський своєю рецензією принизив себе, що ніхто од нього не сподівався такої роздратованої, ненаукової критики...» [11, с. 38].

М.М. Аркаса не стало у березні 1909 р. Лише два роки прожив після розгромної рецензії перший редактор «Історії» В.М. Доманицький. Друзі не могли простити М. Грушевському такого випадку: він пішов до хворого Доманицького додому і наче ненароком забув у нього коректурний відбиток своєї рецензії. Прочитавши статтю хворий на сухоти В. Доманицький дістав тяжкий напад, у нього почалась горлова кровотеча. З того часу він прожив ще два роки і до останнього готував нове видання «Історії України-Русі» М. Аркаса. Працював у пансіонаті для сухотників у Закопане (Польща), потім довелось їхати далі на південь, але здоров'ю це не допомогло. Новим виданням клопоталась вдова М. Аркаса Ольга Іванівна. Спонукали її до цього листи від читачів з різних кінців України, які надходили на миколаївську адресу Аркасів навіть через кілька років після смерті Миколи Миколайовича.

Прикований до ліжка В. Доманицький обірвав роботу на півслові, його не стало у 1912 р.. Докінчити підготовку і редагування взялися галичани Б. Лепкий і В. Липинський та український емігрант М. Летвинський. Книгу надрукували у Кракові, і вдова мала проблеми, переправляючи тираж частинами через кордон. Головне ж, що нове видання, за загальним визнанням і читачів, і критиків, – то вже була «історія» зовсім не схожа на книгу Аркаса – Доманицького. Причесали і пригладили її на свій лад галичани. Змінились трактування деяких подій, оцінки, аналіз. Невпізнанною стала і мова – то вже був не Аркасів простий, образний виклад. Нова книжка вже не мала такого успіху, як неповторне перше видання 1908 р.. Невдалий був і час для реалізації – з початком Першої світової війни нереалізовану частину тиражу вивезли з книгарень Львівського Наукового товариства ім. Шевченка і спалили.

Критики закидали, що друге видання вийшло «пропольським за своєю інтонацією», в ньому немає врівноваженого тону Аркаса. Всі факсимільні видання, які готувались в Україні в час її незалежності, виконувались за текстом 1908 р.

В короткій розповіді про М.М. Аркаса не можна обминути його «третє дітище» – після опери «Катерина» та «Історії України-Русі» – миколаївську «Просвіту». Дехто з дослідників тієї думки, що діяльність цих товариств у різних кінцях України досить

одноманітна: хори, лекції, читання і т.д. Однак, миколаївська «Просвіта», заснована в 1907 р. стараннями М. Аркаса, докорінно відрізнялась, мала свої особливості. Аркас з односторонніми підготували статут товариства, де червоною ниткою проходила думка: розвиток національної культури, української мови, заснування бюро праці, добродійні заклади, стипендії для талановитої молоді. » Просвіта» діяла і мала результати своєї праці перш за все завдяки високому авторитету її керівника, з яким рахувалися миколаївські можновладці. Українську лінію не просто було вести в портовому, можна сказати, космополітичному Миколаєві. Але ентузіазм Аркаса не міг залишити байдужими миколаївських обивателів. Дуже популярними були літературно-музичні вечори «Просвіти». Так, протягом 1908 р. їх відбулося близько півсотні. Любила публіка музичні і драматичні постановки просвітян. Ставили, звичайно, аркасову «Катерину», «Наталку-Полтавку», «Запорожця за Дунаєм», п'єси М. Старицького, І. Карпенка-Карого, Г. Квітки-Основ'яненка.

Діяльність миколаївської «Просвіти» пішла на спад після хвороби і смерті М.М. Аркаса. Але й досі в літературно-музичних колах сучасного міста корабелів живуть перекази про ту атмосферу високої духовності, ентузіазму, патріотизму, яку так щедро творив навколо себе незабутній Микола Аркас.

Джерела та література:

1. Коваль А. Знайомі незнайомці / А. Коваль. – К., 2001.
2. Лист М. Кропивницького до М. Аркаса // Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. 468. – Оп. 1.
3. Лист М. Аркаса до М. Лисенка // ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1.
4. Лист бібліотекаря одеської „Просвіти” А. Ніковського // ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1.
5. Липинський В. Історія України Миколи Аркаса / В. Липинський // Літературно-науковий вісник. – 1908. – № 8.
6. Аркас М. Історія України-Русі / М. Аркас. – Петербург, 1908.
7. Лист М. Аркаса до Б. Грінченка // Інститут рукопису НБУ НАН України. – № 35507.
8. Камінський Ф. Листування Лесі Українки з М. М. Аркасом / Ф. Камінський // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963. – № 4.
9. Грушевський М. До рецензії д. Липинського / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник, 1908. – № 8.
10. Сарбей В. Микола Аркас і його «Історія України-Русі». – К., 1991. – С. 36.
11. Лист редактора «Ради» Є. Чикаленка // ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1.

Анотація

*В статті акцентується увага на науковій і суспільній діяльності
Николая Аркаса, в частині історії написання і видання його книги «Історія
України-Русі»*

Ключевые слова: «Катерина», «История Украины-Руси», рецензия.

Annotation

The article is devoted to the scientific and social activities of Mykola Arkas, including the history of writing and publishing his work "History of Ukraine-Rus'.

Key words: "Mrs.Katherine", "History of Ukraine-Rus'," Prosvita ", review.